

ВІДГУК

офіційного опонента доктора філософських наук, професора Козловця Миколи Адамовича на дисертаційне дослідження Шиленка Богдана Євгеновича «Засади інституціалізації релігії в умовах глобалізації», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 - соціальна філософія та філософія історії

Дисертаційне дослідження Б. Є. Шиленка присвячене проблемі, яка безумовно є актуальною. Соціальна реальність, що відображається поняттям глобалізація, породжує нові виклики і формулює нові завдання щодо пошуку детермінант, які істотно впливають на динаміку соціокультурного процесу. Серед останніх важлива роль належить релігії. Як усталений референт культурних та соціальних цінностей, релігія з давніх часів була одним із найважливіших соціальних інститутів. Загальновідомою є теза про те, що релігія покликана укоренити людину в трансцендентному, тобто надати тим чи іншим цінностям та нормам соціокультурної системи сакрального, беззаперечного сенсу.

Хоча зацікавленість науковців процесами та специфікою інституціалізації релігії в постсучасних соціумах, особливо релігійними трансформаціями в посткомуністичних суспільствах, постійно зростає, однак проблема інституціалізації релігійного світогляду як соціокультурного закріплення релігійних ідеологій та форм їх відтворення у глобалізованому світі є однією з найдискусійніших у сучасній філософії. У філософській думці існують різні підходи до дослідження засад інституціалізації релігії. Відтак, проблематизація засад інституціалізації релігії в умовах глобалізації є нагальною, а її осмислення актуальним і практично значущим.

Тема дисертаційного дослідження Б. Є. Шиленка особливо актуальна для України. Українське суспільство ніколи не було моноконфесійним, релігійний плюралізм має в Україні глибоке історичне коріння. В останні роки роль релігії та церковних інституцій в українському суспільстві кардинальним чином змінилася. Через високий рівень політизації релігійних відносин сучасний стан релігійного життя характеризується міжконфесійною напругою, поширенням нетрадиційних релігійних вчень і конфесій. Це спонукає до філософського осмислення засад інституціалізації релігійного життя в незалежній Україні, прояснення традиційних православних цінностей і смислів та виявлення їх актуальності в нових історичних умовах. Відтак, важливість наукового дослідження якісного стану та суспільної ролі релігійних інститутів в сучасній Україні не викликає жодних сумнівів.

Заявлена Б. Є. Шиленком тема є досить складною, оскільки зазначена проблематика в сучасній гуманітаристиці була і продовжує залишатись полемічною, слугувала підґрунтям для рефлексій і дискусій останнього століття. Тому цілком виправданою є позиція дисертанта, коли він, аналізуючи засади інституціалізації релігії в сучасному світі, акцентує увагу на філософській рефлексії багатоаспектності модусів функціонування релігії, а для досягнення поставленої мети використовує напрацювання, отримані в

філософії, релігієзнавстві, соціології, політології, культурології, етиці та аксіології.

Дисертант дотримується логічно обґрунтованої структури своєї роботи, що відповідає нормативним вимогам і дозволяє оптимальним чином досягти поставленої мети та реалізації завдань. Вступ містить виклад актуальності дослідження, огляд джерельної бази й оцінку ступеня розробленості теми, вихідні методологічні підходи, принципи та методи аналізу, формулювання об'єкта і предмета, обґрунтування наукової новизни та теоретичного й практичного значення отриманих результатів.

Виклад матеріалу здійснено дедуктивним шляхом: від загального до одиничного, а це класичний спосіб презентації наукового тексту. Методологічна основа дисертаційного дослідження ґрунтується на базових принципах і методах філософії та академічного релігієзнавства, використанні комплексу загально- і конкретно-наукових методів. Специфіка об'єкта дослідження та значні трансформації конфесійної структури сучасного суспільства потребували залучення сучасних методів: феноменології у синтезі з системним та цивілізаційним підходами.

Продуктивним і результативним є творче використання автором дисертації ідей та методології найвідоміших філософів, які досліджували проблему інституціалізації релігії, зокрема М. Вебера, Е. Дюркгейма, В. Зомбарта, С. К'єркегора, Т. Парсонса, А. Тойнбі, З. Фройда, К. Юнга. На основі комплексу взаємопов'язаних між собою методологічних підходів, дисертант здійснив філософський аналіз засад інституціалізації релігії в умовах глобалізації у дотичних до філософії соціологічному, культурологічному, антропологічному, політичному контекстах.

Не вдаючись до детального аналізу змісту дисертаційного дослідження Б. Є. Шиленка, зупинимося лише на тих ідеях, які, на наш погляд, є найбільш цікавими і мають значний евристичний потенціал. Так, у першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження інституціалізації релігії» дисертантом систематизовано теоретико-методологічні особливості підходів до дослідження засад інституціалізації релігії, соціально-філософського оперування проблем релігійного життя. У межах чітко визначених завдань здійснено кваліфікований аналіз наукового доробку з означеної проблематики Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса і Ф. Енгельса, представників психоаналітичної філософії, цивілізаційної парадигми, екзистенціальної філософії, функціонального структуралізму та інших дослідників, увага яких акцентувалась насамперед на характеристиці суспільних функцій релігійних інститутів, їх зумовленості соціальними, політичними та економічними чинниками та інтересами, які постають визначальними щодо інкорпорованості, функціонування та відтворення тих чи інших релігійних цінностей у суспільстві. Дисертант доходить висновку, що традиційні функції релігійних традицій, які були досліджені вищезазначеними авторами, у сучасних наукових джерелах нівелюються компенсаторними або «екзистенційними потребами». А відтак питання

дотичності цих потреб до процесу та специфіки інституалізації релігії в умовах глобалізації в постсучасних соціумах залишається відкритим.

Проаналізувавши теоретико-методологічні передумови дослідження інституалізації релігії, Б. Є. Шиленко обґрунтовує, що інституалізація релігії - це не лише утворення нових релігійних інститутів, а й визнання з боку широкого суспільного загалу їх необхідності, зокрема через функціонування та відтворення релігійних цінностей у соціальній системі через прийняття їх ціннісного змісту широким суспільним загалом, та створення у зв'язку з цим відповідного йому соціального представництва на прикладах чисельних релігійних організацій, громад, братств тощо. Дисертант слушно зазначає, що одним із наслідків інституалізації релігій є поява власної форми опречення релігійної діяльності і відносин у вигляді різноманітних релігійних організацій, об'єднань тощо.

Слід зазначити, що в полі зору дисертанта знаходяться праці не тільки зарубіжних, а й вітчизняних дослідників зокрема, В. Бондаренка, В. Єленського, О. Островської, що дозволило йому досить ґрунтовно і чітко визначити, що релігійність як світоглядна характеристика індивіда чи групи з усією повнотою розкривається лише в інституціональній формі. Інституціональна релігійність, на відміну від неінституціональних форм релігійності, що постають як індивідуально-особистісні імперативи у релігійній свідомості, сфері діяльності та відносинах віруючого, характеризується усталеністю, упорядкованістю та контрольованістю зовні релігійного компоненту свідомості маси віруючих, субординаційними зв'язками, цілісністю системи релігійних відносин. За допомогою релігійного інституту віруючі включаються в русло відповідних традицій, приписів та норм поведінки, а соціальні функції релігії отримують опору в релігійному інституті як специфічній соціальній організації, діяльність якої пов'язана з усією системою суспільних відносин.

Спираючись на значний доробок науковців. Б. Є. Шиленко аргументує, що релігійний світогляд є основою формування як європейської цивілізації загалом, так і локальних культур, зокрема, й української, яка, починаючи з найдавніших часів до сьогодні, пронизана християнськими цінностями та ідеалами. Тому її релігійна, а отже цивілізаційна ідентичність є серйозною проблемою в українському суспільстві, яке виявилось залежним від істотних змін у сучасному глобальному просторі. Тому з'ясування та вирішення будь-яких нагальних локальних проблем, на думку дисертанта, неможливе без ґрунтовного аналізу та врахування глобальних факторів, тенденцій й імперативів нової світової епохи, особливо у контексті релігійного питання.

Глибокі структурні зміни суспільного організму докорінно змінюють його інституційну ієрархію. Деідеологізація більшості сфер життя суспільства призводить до того, що його інститути починають розвиватися за іманентними законами, відповідно змінюючи свій статус. Тривалий час церква з ідеологічних мотивів була віднесена до позасистемних елементів суспільства «реального соціалізму» і піддавалася утискам та гонінням. Наслідком цього стало тимчасове звуження функціонування релігії в

суспільній свідомості та згорання інституалізованої релігійності. В останні роки роль релігії та церковних інституцій в українському суспільстві кардинальним чином змінилася. Церква з об'єкту маніпуляцій перетворилася на впливовий фактор суспільно-політичного процесу. Дисертант погоджується з тезою провідних вітчизняних науковців про те, що в Україні особливе місце посідає інституалізована православна релігійність, що історично домінує на цих теренах.

Водночас дисертант зауважує, що у посткомуністичних країнах релігійні зміни відбуваються у переважаному протиріччями соціально-політичному, психологічному й культурному контексті і далеко не завжди можуть бути чітко диференційованими в ньому, характеризуються дедалі більшою присутністю закордонних місій і новітніх релігійних рухів, в яких автохтонні церкви вбачають серйозну загрозу власним позиціям.

Б. Є. Шиленко стверджує, що вплив процесів глобалізації та модернізації на еволюцію релігійних референтів є складнішим, ніж це передбачалося на початку розгортання цих процесів, оскільки вони призводять до гранично складних наслідків. Йдеться про те, що модернізація, однією з головних рушійних сил якої є раціоналізація, веде до посилення етичної складової світових релігій за рахунок зовнішньої культово-обрядової сфери, етнічне походження і конфесійно-культурне тло перестає бути вирішальним, наперед визначеним чинником особистісної релігійної ідентичності. Разом із тим, роль релігійних інституцій у центрально-східноєвропейських країнах у період посткомуністичних трансформацій визначальною мірою залежить від послідовності й успішності здійснюваної ними модернізації й мобілізації суспільств напередодні та під час створення національних держав.

Дисертант обґрунтовує, що релігія проходить у своєму розвитку ті ж стадії інституціоналізації, які притаманні суспільству загалом. Динаміка розвитку релігії, так само, як й інших підсистем суспільства, задається стадіями процесу її інституціоналізації, а саме об'єктивуванням, генералізацією і рефлексією щодо вже встановлених інститутів.

У другому розділі «Релігійний контекст глобалізації» на основі виявлення особливостей взаємозв'язку соціокультурної динаміки глобалізації та релігійні трансформації за її умов Б. Є. Шиленко, ґрунтуючись на методології плюралістичності моделей розвитку суспільства, проаналізував цивілізаційні теорії, зокрема концепції С. Хантінгтона, М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі.

Спираючись на досвід західноєвропейської інституціоналізації релігії, дисертант констатує, що в умовах глобалізації релігія залишається субстанціональною основою культури і потребує ефективного інституціонального представництва: як в минулому, так і в сучасному актуалізація культури неможлива поза загальновизнаним розумінням морального обов'язку, відтак без опори на релігійні, етичні та естетичні ідеали. Релігія була і є одним із визначальних чинників соціокультурної ідентичності глобальних спільнот.

У цьому ж розділі проаналізовано специфіку детермінованої глобалізацією постіндустріальної кризи цивілізаційно-культурної ідентичності, а також обґрунтовано, що релігійні інститути в умовах постіндустріального суспільства, охопленого глобалізаційними процесами, нівелюють традиційні функції релігії, в першу чергу світоглядну та соціальну за рахунок посилення екзистенційно-компенсаторної функції та функції цивілізаційно-культурної ідентичності.

Дисертант обґрунтовує, що сучасна постіндустріальна цивілізація зіштовхується з потужним духовним вакуумом, заповнення якого відбувається як за допомогою прагнення зберегти національну культуру та її ядро - релігію, так і через віковичну екзистенційну потребу людства у духовних орієнтирах та опорах. На думку дисертанта, основними засадами інституалізації релігії в умовах глобалізації є, з одного боку, одвічні екзистенційно-компенсаторні потреби людини, а з другого - її прагнення цивілізаційно-культурної ідентичності.

Важливий аспект дисертаційного дослідження пов'язаний зі з'ясуванням у третьому розділі особливостей інституалізації релігії у сучасному українському суспільстві та тенденції її розвитку в контексті глобалізації. Б. Є. Шиленко цілком слушно зазначає, що процес інституалізації релігії у сучасному українському суспільстві є історично детермінованим, він зумовлений необхідністю утвердження цивілізаційно-культурної ідентичності, що опосередковано екзистенційними потребами, різноманітними геополітичними впливами та викликами. Дисертант зазначає, що за роки незалежності України відбулась значна трансформація релігійних референтів, в результаті якої вони стали одним із впливових суспільних інститутів. Водночас, процеси інституалізації супроводжуються політизацією міжконфесійних відносин. Констатуючи, що міжцерковне протистояння в Україні має багатоплановий характер і проявляється на політичному, національному, богословсько-ієрархічному рівнях, Б. Є. Шиленко обґрунтовує положення про те, що стратегічний вектор розвитку державно-церковних відносин в Україні має бути спрямований на конституційне партнерство релігійних інституцій та держави, а релігійні організації мають напрацювати дієві механізми вирішення різноманітних конфліктів. Релігійні протиріччя, насамперед між православними конфесіями, не мають цивілізаційного підґрунтя, вони не є результатом впливу глобалізаційних процесів, а внутрішньої державної специфіки, мають насамперед соціальні та майнові причини. Разом зі становленням структури української державності та її соціальних інститутів конфліктність перестає бути визначальною рисою релігійно-церковного життя.

Як позитивний момент рецензованої роботи хочу звернути увагу й на те, що в ній є підрозділ 3.3, присвячений проблематиці толерантності у мультикультурних суспільствах (с. 152-164), з якої кафедра філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка 1-2 жовтня цього року провела вже IV Міжнародну науково-теоретичну конференцію «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності». У цьому

підрозділі дисертант проаналізував принцип толерантності в контексті ментальності релігійного світогляду українців як необхідної умови пошуку основ для порозуміння і згоди між окремими індивідами, групами віруючих і релігійними конфесіями. Цікавим і змістовним є осмислення проблеми міжправославних протистоянь в Україні, ідеї об'єднання українських православних церков. Він висновує, що протистояння спостерігається між церквами як соціальними інституціями, а не між самими віруючими. Б. Є. Шиленко зазначає, що толерантність не означає прийняття і схвалення релігійних постулатів, які руйнують автентичність особи, відмови від культурних, національних і релігійних цінностей, які вона сповідує, а передбачає відмову від насилля і ненависті щодо тих, хто дотримується інших релігійних поглядів, сповідує інші цінності, які особа не готова прийняти.

Можна було б зазначити й низку інших позитивних моментів дисертації Б. Є. Шиленка. Загалом, слід підкреслити належний теоретичний рівень виконаної роботи, її тісний зв'язок із сьогоденням та практичними завданнями, які стоять перед сучасним українським суспільством. Логічно вмотивованою є структура дисертації, виклад матеріалу характеризується логічною послідовністю, ретельністю аналізу, аргументацією й доказовістю його основних положень, що забезпечується критичним осмисленням значної кількості джерел. Наявні у роботі теоретико-методологічні підходи та зроблені висновки є безперечним внеском у соціально-філософське осмислення проблеми інституціалізації релігії в умовах глобалізації. Мова викладу проста і зрозуміла, дисертант зумів складні для сприйняття проблеми викласти доступно і не на шкоду теоретичному рівню.

Оскільки дисертаційне дослідження Б. Шиленка, як уже зазначалось, має міждисциплінарний характер, а сама робота характеризується дискусійністю, тому з приводу окремих питань слід висловити деякі зауваження та побажання.

По-перше, у першому розділі дисертаційного дослідження автор іноді відхиляється від основної теми, звертаючи надто багато уваги аналізу різних підходів до розуміння інституціалізації релігії. Крім того, текст цього розділу нерідко має дескриптивний характер, що заважає виявленню власної позиції автора.

По-друге, у підрозділі 1.2 доречно було б більше уваги зосередити на аналізі праць сучасних вітчизняних дослідників щодо проблеми інституціалізації релігії та ґрунтовніше розкрити їх авторські позиції.

По-третє, у підрозділі 3.1, розглядаючи українську національно-культурну ідентичність в умовах глобалізації, автор недостатньо приділяє уваги аналізу специфіки української релігійності. Бажано було б конкретизувати авторське бачення шляхів подальшого розвитку релігійного життя в Україні.

По-четверте, на тлі посилення глобальних і регіональних міграційних потоків, особливо вихідців із країн з мусульманським населенням, то у другому розділі дисертації, на наш погляд, доречно було б проаналізувати

вплив останніх на релігійну ситуацію в країнах ЄС. Міграція людей на іншу територію зумовлює необхідність їх адаптації до нового соціокультурного середовища, ставить перед ними проблему співвіднесення себе з певною спільнотою, територією, нацією, державою, релігією, а, значить, і питання ідентифікації, зокрема релігійної. Західна цивілізація із-за мусульманської імміграції і зростаючого впливу ісламістських напрямів віри зіштовхується сьогодні з авторитарними, несучасними, а то й антидемократичними тенденціями, які не тільки нав'язують європейцям своє бачення, а й несуть пряму загрозу європейському стилю життя. Як наслідок, іслам уже став другою за кількістю прихильників релігією європейського континенту. Вихідці з країн із мусульманським населенням дедалі більше наполягають на збереженні свого стилю життя, відмовляючись приймати норми європейського суспільства, на відміну від іммігрантів більш наближених культурно країн Східної Європи та Латинської Америки, що зумовлює зумовлює проблемний характер міжетнічного й міжконфесійного спілкування. Його учасники тією чи іншою мірою зіштовхуються з труднощами взаємодії через значні відмінності культур та вірувань, звичаїв.

По-п'яте, поза увагою дисертанта залишився концепт «русский мир» як складний соціокультурний феномен, що лежить у сфері ідентифікаційних пошуків сучасного російського суспільства та є одним з ключових у Російській православній церкві. Реалізація проекту «Русского мира» з його ідеєю домінування однієї церкви суперечить духу української релігійної ситуації та постає фактором деструкції національної ідентичності українців. Сьогодні надзвичайно актуальним є необхідність формування єдиного соціокультурного українського світу, релігійного простору української нації, розвиток і культивування власних культурних і релігійних цінностей, символів і смислів.

По-шосте, у тексті дисертації зустрічаються й стилістичні огріхи, а також наявні посилання на дослідження, авторство яких важко встановити без звернення до списку використаної літератури. Поряд з цим, гадаємо, що й географія апробації результатів дослідження мала б бути значно ширшою, а не обмежуватися лише Києвом.

Втім висловлені зауваження носять рекомендаційний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дослідження, значущість одержаних результатів і висновків, а мають на меті лише прояснити окремі моменти, які розширюють розуміння проблеми інституціалізації релігії у глобалізованому світі. Гадаємо, що вони спонукатимуть дисертанта до подальших досліджень зазначеної проблематики.

Результати дисертаційного дослідження Б. Є. Шилено, основні концептуальні ідеї та висновки, сформульовані в ньому, належним чином відображені у наукових публікаціях автора (10 публікацій, з них 5 статей у вітчизняних фахових виданнях, 1 стаття - у закордонному науковому виданні), обговорювались методологічних семінарах і засіданнях кафедри філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, і пройшли належну

апробацію на низці міжнародних науково-теоретичних конференціях. Автореферат та наукові публікації Б. Є. Шилена відображають основний зміст дисертації.

На основі вищезазначеного вважаю: дисертаційна робота Шиленка Богдана Євгеновича «Засади інституціоналізації релігії в умовах глобалізації» виконана на належному теоретичному, методологічному рівнях, вона відповідає вимогам Постанові Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 за № 567 «Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 року за № 567, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Офіційний опонент:

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

М. А. Козловець

Підпис засвідчую
проректор з наукової та
міжнародної роботи

Н. А. Сейко